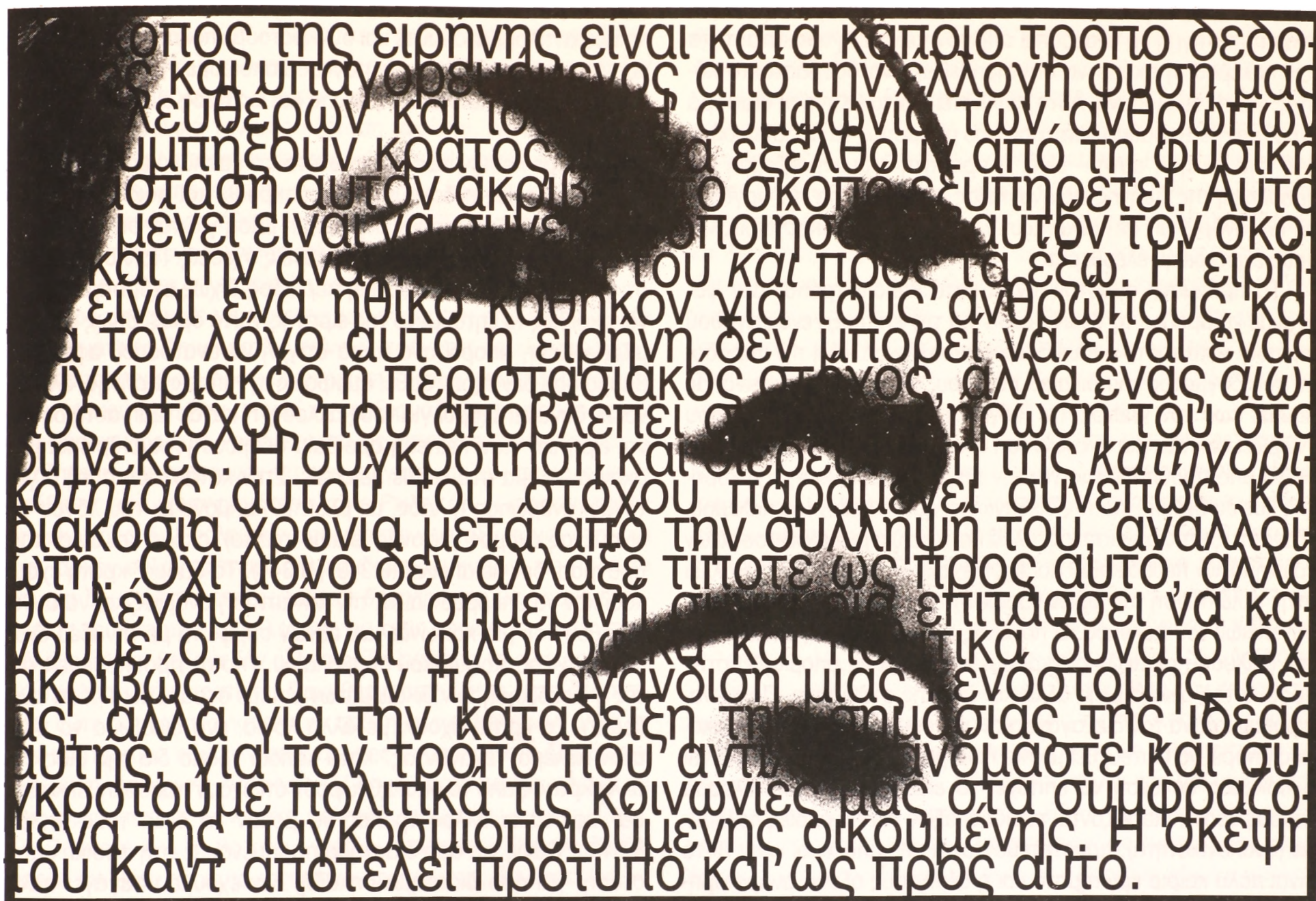

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΟΝ ΚΑΝΤ*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

* Μια διαφορετική εκδοχή αυτού του κειμένου παρουσιάστηκε στο συμπόσιο για το κείμενο "Περί της αιωνίας ειρήνης" του Καντ που διοργάνωσε το Πολιτικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 6, 7, 8 Δεκεμβρίου του 2004 και σε ομιλία μου στο Φιλοσοφικό Τμήμα του ΑΠΘ στις 23 Φεβρουαρίου 2005. Ευχαριστώ τους συναδέλφους Μάκη Κουζέλη και Φιλήμονα Παιονίδη καθώς και όσους συμμετείχαν στη συζήτηση για τις παρατηρήσεις τους.

Ο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου διδάσκει φιλοσοφία του δικαίου στο τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Πολλά γράφονται και πάλι στις μέρες μας για τον πόλεμο και την ειρήνη. Αυτό είναι εύλογο. Η ανθρωπότητα δεν γνώρισε ποτέ μακρές περιόδους ειρήνευσης, αλλά σήμερα ο πόλεμος και οι βαθύτεροι πολιτικοί, οικονομικοί και κοσμοθεωρητικοί ανταγωνισμοί που κρύβονται πίσω του είναι πάλι κοντά μας, πραγματικά ή έστω φαντασιακά.¹ Γιατί όμως να γυρίσουμε πάλι στον Καντ και στο κλασσικό του κείμενο για την αιώνια ειρήνη; Τι μπορεί να μας πει ένα κείμενο άνω των διακοσίων ετών, όταν τόσα πολλά πράγματα έχουν εν τω μεταξύ αλλάξει — ανάμεσα σε αυτά και τα είδη των πολέμων με τους οποίους βρισκόμαστε αντιμέτωποι σήμερα; Και αν είναι να πάμε τόσο πίσω γιατί να μη μείνουμε στον Αυγουστίνο ή στον Hobbes;

Πιστεύω ότι ο λόγος που έχουμε, ιδιαίτερα σήμερα, να ανατρέξουμε στην *Αιώνια Ειρήνη* είναι γιατί σε αυτήν την μικρή πραγματεία του 1795, ο Καντ θέτει το ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης σε άμεση συνάρτηση με το ερώτημα της ηθικής και πολιτικής δέσμευσης. Γι' αυτόν άλλωστε το λόγο ο Καντ σπεύδει εξαρχής να ξεκαθαρίσει μισοειρωνικά, μισοσοβαρά ότι όσα διαλαμβάνονται στο κείμενο δεν ενέχουν καμμία απειλή για το κράτος και τους "πρακτικούς", εμπειρικούς και ουσιαστικά χωρίς αρχές, πολιτικούς, αυτούς, δηλαδή, "που δεν χορταίνουν πόλεμο" (VIII: 343). Η *Αιώνια Ειρήνη* βρίσκεται εκτός αυτής της λογικής γιατί θέτει παλιά ερωτήματα σε νέα θεμέλια.

Ο Καντ δεν συλλαμβάνει την ειρήνη απλώς ως ένα χρήσιμο ή ακόμα ιδιαίτερα επιθυμητό αλλά εν τέλει συγκυριακό στόχο κάθε κρατικής πολιτικής, – ποιος αμφιβάλλει άλλωστε ότι η ειρήνη είναι μια κατά βάση επιθυμητή κατάσταση των πραγμάτων; – αλλά ως αναγκαίο σκοπό της εθελούσιας οργάνωσης έλλογων όντων σε κράτος. “Ο Λόγος, από το θρόνο της ύψιστης, ηθικά, νομοθετικής εξουσίας καταδικάζει απολύτως τον πόλεμο ως δικαστική οδό και επιτάσσει ως άμεσο καθήκον την κατάσταση ειρήνης (...)” (VIII:356). Ηθικά δεν έχει σημασία να αποφύγουμε απλώς τους πολέμους, να εξασφαλίσουμε όσο το δυνατόν μεγαλύτερες περιόδους ειρήνης και ευημερίας όταν η επιδίωξη αυτή μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανατραπεί από τον πόλεμο ή υποκατάστατα του πολέμου² ή ακόμα να συντηρηθεί με ένα δυσβάστακτο κόστος για τη δικαιοσύνη. Αυτό που κάνει για τον Καντ τη διαφορά – άσχετα με το βαθμό επιτυχίας που μπορούμε να προσδοκούμε από την άσκηση αυτή – είναι η πρακτική-θεσμική εξέταση και πρόσληψη της ειρήνης ως αναγκαίας συνθήκης για την οργάνωση των ανθρώπων σε κοινωνία υπό γενικούς εξαναγκαστικούς νόμους εξωτερικής ελευθερίας.

Τα πράγματα αντιστρέφονται κατά κάποιο τρόπο: Δεν ψάχνουμε να βρούμε τα θεμιτά μέσα για την επίτευξη ενός αγαθού σκοπού· κατά τούτο ο Καντ διαφοροποιείται απ’ όλη την παράδοση του δόγματος του δικαίου πολέμου, από τον Αυγουστίνο, ας πούμε, έως τον Walzer. Το “δόγμα του δικαίου πολέμου” που γνωρίζει και πάλι μια αναγέννηση στις μέρες μας, διατυπώνει μια σειρά από προϋποθέσεις για την ηθική νομιμοποίηση της κύρηξης (jus ad bellum) και της διεξαγωγής (jus in bello) του πολέμου. Η ανάπτυξη της δογματικής, αλλά και η καλλιέργεια φιλοσοφικών ερωτημάτων περί δικαίου πολέμου έχουν αναμφίβολα συμβάλλει στην εκλέπτυνση των όρων νομιμότητας και στην άμβλυνση των συνεπειών του πολέμου. Ο πόλεμος ως εναλλακτική επιλογή για την επίλυση πολιτικών συγκρούσεων πρέπει να υποβληθεί στην βάσανο της οικονομικής αλλά και αξιακής στάθμισης. Ποιος νομιμοποιείται να τον διεξαγάγει και με ποιο σκοπό; Μήπως ο σκοπός μπορεί να επιτευχθεί με πιο ήπια μέσα (αναγκαιότητα); Είναι ο πόλεμος σε θέση να επιτύχει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (πρόσφορον); Διασώζονται τελικά οι αξίες για τις οποίες πολεμάμε (αναλογικότητα), προστατεύονται οι μη εμπόλεμοι κλπ.; Αυτά είναι πολύ καίρια ερωτήματα και η θέση-τους οξύνει αναμφισβήτητα την κρίση μας για τα διακυβεύματα του πολέμου. Όσο ο πόλεμος υπάρχει, καλό είναι να ξέρουμε πότε δικαιούμεθα να τον διεξάγουμε. Τι σημαίνει όμως ακριβώς ότι ο πόλεμος είναι υπό προϋποθέσεις νοητός και θεμιτός; Για τους ειρηνιστές, για παράδειγμα ο πόλεμος δεν αποτελεί ποτέ θεμιτή εκδοχή. Αυτή είναι μια θέση, που όσο συμπαθής κι αν είναι δεν μπορούμε να την υιοθετήσουμε. Βρίσκεται στον αντίποδα της λεγόμενης ρεαλιστικής θέσης που υποστηρίζει ότι ο πόλεμος είναι πάντα νοητός, αν είναι χρήσιμος για τα κρατικά συμφέροντα. Τόσο όμως ο ειρηνισμός όσο και ο ρεαλισμός δεν είναι σε θέση να εξηγήσουν την ύπαρξη μιας κανονιστικής τάξης που αναγνωρίζει και εξασφαλίζει δικαιώματα. Ο Καντ, αντίθετα, μας δείχνει τί σημαίνει ειρήνη και πόλεμος για μια τέτοια τάξη.

Ο σκοπός της ειρήνης είναι κατά κάποιο τρόπο δεδομένος και υπαγορευόμενος από την έλλογη φύση μας ως ελευθέρων και ίσων. Η συμφωνία των ανθρώπων να συμπήξουν κράτος και να εξέλθουν από τη φυσική κατάσταση αυτόν ακριβώς το σκοπό εξυπηρετεί. Αυτό που μένει είναι να συνειδητοποιήσουμε αυτόν τον

σκοπό και την αναγκαιότητά του και προς τα έξω. Η ειρήνη είναι ένα ηθικό καθήκον για τους ανθρώπους και για τον λόγο αυτό η ειρήνη δεν μπορεί να είναι ένας συγκυριακός ή περιστασιακός στόχος, αλλά ένας αιώνιος στόχος που αποβλέπει στην εκπλήρωσή του στο διηνεκές. Η συγκρότηση και διερεύνηση της κατηγορηκότητας αυτού του στόχου παραμένει συνεπώς και διακόσια χρόνια μετά από την σύλληψή του, αναλλοίωτη. Όχι μόνο δεν άλλαξε τίποτε ως προς αυτό, αλλά θα λέγαμε ότι η σημερινή συγκυρία επιτάσσει να κάνουμε ό,τι είναι φιλοσοφικά και πολιτικά δυνατό όχι ακριβώς για την προπαγάνδισή μιας κενόστομης ιδέας, αλλά για την κατάδειξη της σημασίας της ιδέας αυτής, για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε και συγκροτούμε πολιτικά τις κοινωνίες μας στα συμφραζόμενα της παγκοσμιοποιούμενης οικουμένης. Η σκέψη του Καντ αποτελεί πρότυπο και ως προς αυτό.

2. Ας δούμε λοιπόν πώς οργανώνεται το καντιανό επιχείρημα, σε ποιες δυσκολίες ενδεχομένως προσκρούει και ποια σημεία του μπορούν να αποτελέσουν μια γόνιμη βάση για τον σύγχρονο κανονιστικό προβληματισμό στις διεθνείς σχέσεις. Πολλοί θεωρούν ότι μια παρατεταμένη χρονική περίοδος δίχως εχθροπραξίες είναι ακριβώς το ζητούμενο της ειρήνης. Αυτό όμως, όπως μας θυμίζει ο Καντ, μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανατραπεί, αφού στο βαθμό που δεν έχουν δοθεί αμοιβαίες εγγυήσεις ειρήνης, όλοι είναι εν δυνάμει εχθροί για τους άλλους. Η κατάσταση αυτή δεν είναι ειρηνική γιατί λείπει η αμοιβαία δέσμευση· οι άνθρωποι βρίσκονται ακόμα στο status naturalis. Στην κατάσταση αυτή ο γείτονας, άνθρωπος ή λαός, με βλάπτει και μόνο εκ του λόγου ότι είναι ένας άνομος γείτονας (status injusto), ακόμα και αν εν τοις πράγμασι δεν με απειλεί (8:349*, 6:344). Τα όμορα³ κράτη έχουν καθήκον να υπερβούν αυτή την κατάσταση ανομίας και να συνασπισθούν σε μια κοινωνία των εθνών σύμφωνα με την ιδέα ενός πρωταρχικού, κοινωνικού συμβολαίου. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές η διεκδίκηση των δικαιωμάτων μου με στρατιωτικά μέσα είναι θεμιτή. Τα κράτη έχουν, με άλλα λόγια, ένα δικαίωμα να πάνε στον πόλεμο, “ενάγοντας” κατά κάποιο τρόπο δια της βίας ένα άλλο κράτος από το οποίο θεωρούν ότι έχουν προσβληθεί καθώς δεν υφίσταται άλλος τρόπος να βρουν το δίκιο τους (8:384, 6:346).⁴ Όμως για όσο διάστημα παραμένουμε στη φυσική κατάσταση, για όσο διάστημα δηλαδή, δεν έχουμε υπαγάγει αλλήλους σε μια έννομη σχέση, τα δικαιώματα των κρατών που έχουν κτηθεί ή διατηρηθεί με τον πόλεμο παραμένουν προσωρινά (6:349). Πώς όμως μπορούμε να εξέλθουμε από αυτήν την κατάσταση της αβεβαιότητας και της προσωρινότητας; Ο Καντ θέτει εδώ εσωτερικές και εξωτερικές προϋποθέσεις.

3. Στο πρώτο οριστικό άρθρο για την αιώνια ειρήνη ανατρέπει μια ολόκληρη παράδοση σκέψης από τον Αυγουστίνο μέχρι τον Grotius και προκαταλαμβάνει κατά κάποιο τρόπο μια προβληματική της εποχής μας.⁵ Τα κράτη ως υποκειμένα δικαιωμάτων στην αμοιβαία τους συναλλαγή πρέπει να εκπληρούν κάποιες ουσιαστικές προϋποθέσεις ως προς την μορφή και ιδιαίτερα ως προς τον τρόπο διακυβέρνησής τους. Ο Καντ θέτει ως προϋπόθεση την ύπαρξη ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος με δύο ουσιαστικά χαρακτηριστικά, την αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση και τη διάκριση των εξουσιών. Είναι το πολίτευμα στο οποίο έλλογα όντα θα συμφωνούσαν να υπαχθούν ως ελεύθερα και ίσα. “Αλλά το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα, εκτός από την αγνότητα της καταγωγής του, διότι πηγάζει

από την ολοκάθαρη πηγή της έννοιας του δικαίου, διαθέτει συνάμα και την προοπτική του επιθυμητού αποτελέσματος, δηλαδή της αιώνιας ειρήνης, της οποίας είναι η βάση" (8:350).

Από πού άραγε αντλεί ο Καντ την αισιοδοξία του; Οι δημοκρατικές, θα λέγαμε σήμερα, χώρες είναι λιγότερο επιρρεπείς στον πόλεμο γιατί οι ενεχόμενοι αποφασίζουν. Βέβαια, όσο εύλογη και να φαίνεται εκ πρώτης όψεως η θέση αυτή, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ενεχόμενοι μπορεί και να πλανώνται οικτρά ως προς το αν πραγματικά ενέχονται ή σχετικά με το πραγματικό μέγεθος του κόστους που θα κληθούν να καταβάλλουν. Οι δυνατότητες ιδεολογικής και ψυχικής χειραγώγησης αλλά και αυταπάτης είναι όπως γνωρίζουμε τεράστιες, ακόμα και εντός της δημοκρατίας. Τα φαινόμενα λοιπόν απατούν. Η ιστορική εμπειρία δεν επιβεβαιώνει απολύτως την καντιανή υπόθεση, ιδιαίτερα εάν διευρύνουμε χρονικά την υπό εξέταση περίοδο. Αν δούμε τη συμπεριφορά των ιστορικών νεωτερικών δημοκρατιών, της Γαλλίας ιδιαίτερα στη ναπολεόντεια φάση της, των Ηνωμένων Πολιτειών σε σχέση με όμορα έθνη, όπως το Μεξικό, και της Αγγλίας ως προς τις υπερπόντιες κτήσεις της, δεν προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα για τη φιλειρηνικότητα των δημοκρατιών.⁶

Ίσως μπορούμε να κάνουμε μια ευρύτερη υπόθεση εδώ. Οι συνταγματικές δημοκρατίες τείνουν πράγματι να εξασφαλίζουν μια ισορροπημένη μορφή οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού βίου που μπορεί να επεξεργάζεται συγκρούσεις και αντιφάσεις χωρίς να χρειάζεται να τις εκτονώσει προς τα έξω. Η αναζήτηση λεπτομερειών θα μας πηγαινε πολύ μακριά εδώ. Η υπόθεση (που κάνει αργότερα και ο Ρωλς) ότι οι συνταγματικές δημοκρατίες δεν πολεμούν τουλάχιστον μεταξύ τους, έχει μια κατ' αρχήν ευλογοφάνεια, αλλά ενδιαφέρει κυρίως ως προς το ότι μια δημοκρατία επεξεργάζεται δημοκρατικά με όρους ελευθερίας και ισοτιμίας τους λόγους για τους οποίους πηγαίνει στον πόλεμο.⁷ Αυτό βέβαια δεν εξασφαλίζει πάντοτε την υπεροχή της κρίσης μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης έναντι μιας δεσποτικής, ούτε οδηγεί αναγκαία στην πρόληψη του πολέμου, αλλά ας μην υποτιμούμε εδώ την σημασία της δημοκρατικής διαμόρφωσης μιας εξωτερικής πολιτικής.⁸ Η δημοκρατία αφήνει ακόμα και στις πλέον πεπλανημένες της πολιτικές ένα χρήσιμο αποτύπωμα.

Ούτως ή άλλως θα ήταν, νομίζω, τεράστιο λάθος να διαβάσουμε την θέση περί της ερηνοποιού φύσεως της δημοκρατίας ως μια εμπειρική απλώς υπόθεση.⁹ Το δημοκρατικό ("ρεπουμπλικανικό") πολίτευμα καθιστά τους πολίτες συννομοθέτες όχι επειδή με αυτόν τον τρόπο είναι πιθανότερη η διαρκής ειρήνευση –εντός και εκτός–, αλλά γιατί με τη συναίνεση ελεύθερων και ίσων υποκειμένων εξασφαλίζει μια βαθύτερη νομιμοποίηση στη συγκρότηση της έννομης ελευθερίας. Στο εσωτερικό, η δημοκρατία είναι ο τρόπος εκείνος διακυβέρνησης (*forma regiminis*) που δίνει στους πολίτες το δικαίωμα να αντιπροσωπεύονται, αν όχι ακριβώς οι ίδιοι, τουλάχιστον η σκοπιά τους, ως σκοπιά ελεύθερων και ίσων ανθρώπων. Οι πολίτες φέρουν οι ίδιοι το βάρος των αποφάσεών τους και στο βαθμό που οι αποφάσεις τους χωνεύονται και διυλίζονται μέσα από δημοκρατικούς θεσμούς, έχουν ένα τεκμήριο δημοκρατικής ορθότητας. Αυτό σημαίνει ότι το δικαίωμα ενός δημοκρατικού κράτους να πάει στον πόλεμο είναι τουλάχιστον προς τα μέσα, ως προς τους πολίτες του δηλαδή, υπέρτερο από εκείνο ενός κράτους μη δημοκρατικού. Οι πολίτες, υπογραμμίζει ο Καντ, δεν είναι ιδιοκτησία του κράτους, αλλά ως συννομοθετούντα μέλη, είναι όχι μόνο μέσα αλλά και σκοποί και θα πρέπει να συναινούν για την κή-

ρυξη κάθε επιμέρους πολέμου (VI: 346). Ο πόλεμος ενός δημοκρατικού κράτους ενέχει φυσικά για τον Καντ κάτι το αντιφατικό, ή καλύτερα αντινομικό. Από τη μια ο πόλεμος είναι η κατάσταση εκτός δικαίου (*inter arma silent leges*), από την άλλη, αν είναι ποτέ να έρθει η ειρήνη, θα πρέπει να υπάρχουν και να γίνονται σεβαστοί καθολικεύσιμοι κανόνες. Στη Θεωρία του Δικαίου, ο Καντ επιτρέπει την άμυνα ενός κράτους απέναντι στην επίθεση ή την απειλή από ένα άλλο κράτος με στρατιωτικά μέσα. Ο πόλεμος όμως μεταξύ ανεξάρτητων κρατών δεν επιτρέπεται να διεξάγεται με πρόθεση ανταπόδοσης, υποταγής ή ολοκληρωτικής εξολόθρευσης.¹⁰ Εδώ διασώζεται κάτι από το εσωτερικό, δικαιοκρατικό φρόνημα μιας ρεπουμπλικανικής πολιτείας, κάτι που θα αναδειχθεί με θετικό πλέον τρόπο στο δεύτερο οριστικό άρθρο για την αιώνια ειρήνη.

Η ουσία αυτής της εσωτερικής νομιμοποίησης διαχέεται συνεχώς και προς τα έξω στα συμφραζόμενα του διεθνούς και του κοσμοπολιτικού δικαίου. Οι συνταγματικές δημοκρατίες είναι κράτη δικαίου που αποβλέπουν όχι μόνο στο αγαθό του κρατικού συμφέροντος, στο *raison d' état*, αλλά και στο ορθό μιας δίκαιης και διαρκούς ειρήνης με τα άλλα κράτη. Η δημοκρατία είναι κατά κάποιο τρόπο κολλητική, δημιουργώντας και εξωτερικά προϋποθέσεις ειρήνης (VIII:356). Ανάλογα ισχύουν και για την κατάσταση του πολέμου. Η εμπόλεμη δημοκρατία προλαμβάνει και προστατεύει τις δυνατότητες της ειρήνης και πάνω απ' όλα τους πολίτες, τους δικούς της και του αντιπάλου της.¹¹

Στο σημείο αυτό αξίζει να προσέξουμε μια επισήμανση που κάνει ο Καντ στη Θεωρία του Δικαίου (Μεταφυσική των Ηθών) στο δεύτερο μέρος του Δημοσίου Δικαίου που αφορά το Διεθνές Δίκαιο. Αναφερόμενος στα δικαιώματα των κρατών πριν, κατά και μετά τον πόλεμο, ο Καντ κάνει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση (6:343). Η μόνη διαφορά ανάμεσα σε ανθρώπινα όντα από τη μια και σε έθνη από την άλλη, όταν βρίσκονται στη φυσική κατάσταση, είναι ότι στη δεύτερη περίπτωση δεν αρκεί να λάβουμε μόνον υπόψιν τις σχέσεις των κρατών μεταξύ τους για τον καθορισμό των δικαιωμάτων, αλλά και τις σχέσεις των ατομικών όντων του ενός κράτους έναντι εκείνων του άλλου, όπως και έναντι του άλλου κράτους ως συνόλου. Εδώ ξεπροβάλλει ήδη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός Δικαίου των Εθνών ή ρεπουμπλικανικών κρατών η παρουσία έλλογων υποκειμένων ως έμμεσων συννομοθετών. Έχω την εντύπωση ότι αυτό που βαρύνει εδώ ως προς τη συμμετοχή των υποκειμένων σε μια κοινωνία εθνών σύμφωνα με το πρότυπο του πρωταρχικού συμβολαίου, δεν είναι ο ενδεχόμενος τρωτός χαρακτήρας τους ως οργάνων του πολέμου, αλλά η ηθική και πολιτική τους ευαισθησία, η δοκιμασία της κρίσης τους ως έλλογων υποκειμένων σε έναν κοσμοπολιτικό ορίζοντα κοινής φύσης και πεπρωμένου με όλους τους άλλους κατοίκους της γης. Η συνειδητοποίηση αυτή, ότι δηλαδή και οι κάτοικοι άλλων χωρών δεν είναι απλώς μέσα αλλά και σκοποί, είναι βέβαια καθοριστική για να δούμε τα κράτη και τους πολίτες τους όχι μόνο στρατηγικά σε ένα παιγνίδι αναμέτρησης ισχύος, αλλά συνεργατικά σε μια κοινή αναζήτηση.

4. Η αναζήτηση των καρπών της έννομης ελευθερίας δεν μπορεί όμως να εξασφαλισθεί μόνο στο εσωτερικό μιας κυρίαρχης δημοκρατικής πολιτείας. Η κυριαρχία οφείλει να εξασφαλισθεί, κυρίως λαμβανομένης υπόψιν της μέχρι τούδε προσωρινής φύσης των κρατικών δικαιωμάτων έναντι τρίτων, να ολοκληρωθεί και να κλειδωθεί προς τα έξω. Εδώ θα περίμενε κανείς μια κίνηση ανά-

λογη προς εκείνη της εξόδου των ατόμων από τη φυσική κατάσταση και τη σύμπληξη κοινωνίας υπό την αιγίδα γενικών αναγκαστικών νόμων ελευθερίας. “Οι λαοί ως κράτη στη φυσική κατάσταση ... αλληλοζημιώνονται και ο καθένας τους μπορεί και οφείλει χάριν της ασφάλειάς του να ζητήσει από τον άλλον να προσχωρήσει μαζί του σε ένα καθεστώς, παρόμοιο με το πολιτειακό, όπου το δίκαιο του καθενός θα μπορεί να κατοχυρωθεί” (8:354). Όμως αν εξαιρέσουμε κάποιες πρωιμότερες μνείες (Ιδέα της Ιστορίας με κοσμοπολίτικη πρόθεση, Θεωρία και Πράξη), ο Καντ δεν έχει κατά νου ένα διεθνές κρατικό μόρφωμα, δεν προβλέπει στην ουσία καμία θεσμική δομή στην κίνηση αυτή, παρά μόνο μια ηθικά επιβεβλημένη και εθελούσια σύμπτωση της βούλησης των κρατών. Ένα διεθνές υπερκράτος θα αντιμετώπιζε ούτως ή άλλως προβλήματα συνοχής και ελευθερίας και ο κίνδυνος ενός επικίνδυνου μείγματος δεσποτισμού και αναρχίας θα συνόδευε εν τη γενέσει του ένα τέτοιο εγχείρημα (8:367). Είναι συνεπώς προτιμότερος αλλά και σοφώτερος ο διαχωρισμός των εθνών-κρατών, αλλά και των γλωσσών και πολιτισμών, των εθνοπολιτισμικών ταυτοτήτων όπως θα λέγαμε σήμερα. Η φύση του ανθρώπινου πολιτισμού κάνει εδώ καλά την δουλειά της.

Υπάρχει ωστόσο και ένας εκ πρώτης όψεως θεμελιωδέστερος λόγος για την έμφαση στη μινιμαλιστική επιλογή μιας ειρηνοποιού ομοσπονδίας ή συμμαχίας κρατών (*foedus pacificum*). Στην έννοια του κυρίαρχου κράτος εμπεριέχεται μια σχέση ιεραρχίας όπου ανώτερος είναι ο νομοθέτης και κατώτερος ο λαός που οφείλει να υπακούει στους νόμους. Η υπαγωγή λαών σε ένα ενιαίο διεθνές υπερκράτος θα δημιουργούσε έναν μόνο λαό και κατά συνέπεια θα αντιμάχονταν το αίτημα της εξασφάλισης των δικαίων των λαών χάριν του οποίου συγκροτείται, υποτίθεται, η παγκόσμια ρεπουμπλικανική πολιτεία. Όπως έχει ορθά επισημανθεί,¹² το επιχείρημα του Καντ στηρίζεται εδώ σε ένα *non sequitur*. Δεν υπάρχει καμία αντίφαση στην έννοια ενός υπερκράτους που συντίθεται από διάφορους λαούς. Η τριβή παράγεται μόνο στο βαθμό που εμμένουμε αφενός στην ανάγκη κατοχύρωσης και περιχαράκωσης των δικαιωμάτων των εθνών έναντι αλλήλων αλλά και ταυτόχρονα στην ιδέα μιας παγκόσμιας πολιτείας με την συγκρότηση της οποίας εξαφανίζεται κάθε έννοια εθνικού αυτοπροσδιορισμού και επιμέρους κρατικής οργάνωσης. Άλλωστε αν η συγκρότηση ενός διεθνούς υπερκράτους υπαγορεύεται κατ’ αναλογία προς την ανάγκη σύμπληξης κράτους για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών, τότε αυτά ακριβώς τα δικαιώματα και αυτές ακριβώς οι ελευθερίες προϋποθέτουν τη διατήρηση των επιμέρους κρατών.

Ας δούμε όμως ξανά το επιχείρημα του Καντ μήπως τελικά πίσω του κρύβεται ένα άλλο σκεπτικό, ενδεχομένως πιο πειστικό. Ένα κυρίαρχο δημοκρατικό κράτος δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια εξωτερική εξουσία εκχωρώντας σε αυτήν την ανεξαρτησία του, την ισότητα και την ελευθερία του. Ένα ελεύθερο, ανεξάρτητο και δημοκρατικό κράτος είναι ο αποδέκτης μιας συγκεκριμένης ηθικής και νομικής επένδυσης των πολιτών του και την επένδυση αυτή δεν δικαιούται να την απεμπολήσει. Εάν ένα κράτος εκχωρήσει την εξουσία που έχει αντλήσει από την ενωμένη βούληση των πολιτών του παραπέρα, σε ένα διεθνές υπερκράτος, τότε υπερβαίνει τα όρια της εξουσιοδότησής του και αλλοιώνει την εντολή που του έχει δοθεί. Το κράτος δεν είναι πια αυτό που έχει προσδιορισθεί να είναι μέσα από την ενιαία φωνή των πολιτών του.

Αν και δεν το λέει σαφώς,¹³ μερικές μάλιστα φορές αμφιτα-

λαντεύεται προς άλλες κατευθύνσεις, ο Καντ μοιάζει να υπονοεί ότι η εσωτερική, δημοκρατική κυριαρχία ενός κράτους, εμπεριέχει και μια αξία *αποτελέσματος* που συνίσταται στην ταυτότητά του. Το ρεπουμπλικανικό κράτος καταξιώνεται μέσα από την αυτονομοθέτηση των πολιτών του αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει μέσα από αυτή την ιστορική, ηθική, πολιτική και πολιτιστική διαδικασία και μια συγκεκριμένη και ελεύθερα διαμορφωμένη ταυτότητα.¹⁴ Θεωρητικά ένα κράτος μπορεί να επιλέξει το μέλλον του, να κατευθύνει το συλλογικό του βίο στο βαθμό που είναι ανεξάρτητο και κυρίαρχο, όπως θέλει, στο βαθμό βέβαια που σέβεται τα ανάλογα δικαιώματα των άλλων. Ένα κράτος όμως δεν μπορεί να επιλέξει να μην είναι, δεν έχει το δικαίωμα να αυτοκτονήσει. Οι άνθρωποι δεν θα επέλεγαν να εξέλθουν από τη φυσική κατάσταση, να συγκροτήσουν κράτος και να υπαχθούν σε αναγκαστικούς νόμους ελευθερίας, αν όλα αυτά ήταν πιθανώς αναστρέψιμα. Στην ιδέα της ταυτότητας ενός κράτους, μοιάζει να είναι εγγεγραμμένο κάτι κατηγορικό και αιώνιο.

Νομίζω ότι μπορούμε να αναγνωρίσουμε στο επιχείρημα του Καντ – ανασκευάζοντάς το από τα στοιχεία που διακρίνουμε ανάμεσα στις γραμμές – την πρόθεση να αποδώσει αυταξία αλλά και λειτουργικότητα στη διατήρηση ανεξάρτητων εθνών-κρατών. Αλλιώς το επιχείρημά του κατά της παγκόσμιας πολιτικής δομής δεν μπορεί να σταθεί. Τα κράτη έχουν *αυταξία* γιατί αποτελούν προϊόν εθελούσιας πολιτικής και πολιτιστικής επένδυσης των λαών τους ως αυτοκαθοριζόμενων συλλογικών οντοτήτων αλλά συνάμα και λειτουργικότητα γιατί θέτουν τις βάσεις μιας παγκόσμιας ειρήνης μέσα από τον ιστορικό καταμερισμό εργασίας. Φυσικά το επιχείρημα αυτό εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση από το αν τα κράτη-έθνη αποτελούν εν τέλει γνήσια και ανόθευτη έκφραση ενός συλλογικού αυτοκαθορισμού (τούτο απαιτεί διαρκή επαναδιαπραγμάτευση της πολιτικής και πολιτιστικής ταυτότητάς τους), αν δίνουν προτεραιότητα στα δικαιώματα των πολιτών τους, αν σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα τρίτων που ζουν σε άλλα κράτη και αν, τέλος, σέβονται τα δικαιώματα άλλων λαών για ανεξαρτησία και αυτοκαθορισμό. Η ιστορία του έθνους, η παλαιότερη και η πιο πρόσφατη έχει να επιδείξει ένα βεβαρυμένο μητρώο ως προς αυτό.

5. Η τοποθέτηση του Καντ στο δεύτερο άρθρο της αιώνιας ειρήνης έχει επικριθεί όπως γνωρίζουμε επανειλημμένα. Ο Jürgen Habermas για παράδειγμα μιλάει για μια προφανώς αντιφατική κατασκευή: “Ο Καντ ποτέ δε μας λέει πώς θα καταστεί η ένωση αυτή μόνιμη [...] χωρίς το δεσμευτικό χαρακτήρα δικαίου που βασίζεται σε κάτι ανάλογο προς ένα σύνταγμα. Από τη μια, θέλει να διατηρήσει την κυριαρχία των μελών [...], από την άλλη, μια ομοσπονδία που δημιουργεί μακροπρόθεσμα τις συνθήκες ειρήνης πρέπει να διαφέρει από πρόσκαιρες συμμαχίες”.¹⁵ Η ένσταση αυτή, αν και ορθή, δεν θίγει πιστεύω τον πυρήνα του καντιανού επιχειρήματος. Όπως είπαμε και πρωτύτερα, η αιώνια ειρήνη δεν αποτελεί ένα συγκυριακό στόχο, τον οποίο θα πρέπει να δούμε πώς θα πετύχουμε, αλλά δομικό στοιχείο ενός βασιλείου σκοπών για ελεύθερους και ίσους.

Υπό το πρίσμα αυτό το κράτος δεν μπορεί και δεν δικαιούται να υπαγάγει την αυτοτέλεια και την ανεξαρτησία του σε μια ευρύτερη κυριαρχία, γιατί θα φαλκίδευε όχι μόνο την εντολή που έχει λάβει, αλλά και την ίδια την οντότητά του. Υπό το συγκεκριμένο πρίσμα μένει λοιπόν μόνο ο δρόμος της “κοινωνίας των εθνών”, του “ομοσπονδιακού συστήματος ελευθέρων κρατών”,

μιας “συμμαχίας ειρήνης”, ένα “συμβόλαιο μόνιμης ελεύθερης ένωσης”. Αντί για τη “θετική ιδέα μιας παγκόσμιας πολιτείας”, έχουμε με άλλα λόγια το “αρνητικό υποκατάστατο μιας ανθεκτικής και βαθμιαία διευρυνόμενης ομοσπονδίας”¹⁶ ικανής να αποτρέψει τον πόλεμο” (8:357). Όλα αυτά ισχύουν όμως υπό την προϋπόθεση ότι φανταζόμαστε τα κυρίαρχα κράτη να καταλύονται υπό τη σκέπη ενός διεθνούς υπερκράτους. Δεν είναι απαραίτητο όμως να σκεφτούμε τα πράγματα κατ’ αυτόν τον τρόπο.

Είναι αλήθεια ότι ο Καντ δίνει στο κοσμοπολιτικό δίκαιο ένα μινιμαλιστικό περιεχόμενο (8:358). Το δικαίωμα της φιλοξενίας είναι σχεδόν απλώς ένα δικαίωμα όσφρησης του άλλου. Κανένας δεν υποχρεούται να μας δεχτεί μόνιμα ή να ξεκινήσει μια συνεργασία μαζί μας. Μπορεί απλώς να μας δει, να μας λάβει υπόψιν, να εξετάσει τα ενδεχόμενα. Ο Καντ προφανώς θεωρεί ότι η ώσμωση των ανθρώπων από διαφορετικές χώρες, θρησκείες και πολιτισμούς κρύβει ένα τεράστιο δυναμικό προσέγγισης και συνεργασίας. Το διαφορετικό ξαναγίνεται κατά κάποιο τρόπο ένα και η “φύση” μεριμνά γι’ αυτό. Όμως υπάρχουν όρια και αυτό το μινιμαλιστικό δικαίωμα αυτό ακριβώς μας υπενθυμίζει. Οι γηγενείς (και κυρίαρχοι;) μιας χώρας έχουν υποχρέωση να δεχτούν τους επισκέπτες και να δοκιμάσουν μια επικοινωνία και συναλλαγή μαζί τους και οι τελευταίοι έχουν υποχρέωση να μείνουν εκεί και να μην πάνε πιο πέρα αν λείπει η συναίνεση των ενδιαφερομένων. “Αν εδώ αντιπαραβάλουμε τη μη ξενόφιλη συμπεριφορά των πολιτισμένων, κυρίως των εμπορικών, κρατών της ηπείρου μας, τότε η αδικία που επιδεικνύουν κατά την επίσκεψή τους σε ξένες χώρες και λαούς (ταυτόσημη γι’ αυτούς με κατάκτηση) είναι τρομακτική” (8:358). Η βάση του κοσμοπολιτικού δικαίου είναι η αναγνώριση των κατοίκων άλλων χωρών ως ισότιμων εταίρων επικοινωνίας και συναλλαγής. Η ιστορία της αποικιοκρατίας, την οποία έχει έως ένα βαθμό υπόψιν του ο Καντ, μας διδάσκει τη σημασία που έχει για το δίκαιο και την ειρήνη στον κόσμο η αναγνώριση αυτή η οποία είναι ταυτόχρονα και μια οριοθέτηση.

Ο Καντ επενδύει πολλές ελπίδες στην ανάπτυξη απευθείας των σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους της γης χωρίς την παρεμβολή των κρατών. Οι άνθρωποι μοιράζονται όλη την πεπερασμένη γη κατ’ αρχήν εξίσου, άρα δικαιούνται αν μη τι άλλο να πλησιάσουν ο ένας τον άλλον και να αφουγκραστούν αλλήλους. Έτσι ανοίγει ένας δρόμος για οικονομική αλλά και πολιτιστική επικοινωνία και ανταλλαγή. Το εμπόριο (στενά και ευρέως εννοούμενο) είναι η βάση για την ανάπτυξη ενός παγκόσμιου δημόσιου χώρου ανταλλαγής πραγμάτων αλλά και ιδεών ανάμεσα σε ανθρώπους που είναι πολίτες της χώρας τους και του κόσμου. Αυτό που από ανάγκη χωρίστηκε, ξαναενώνεται και το ενδιαφέρον είναι πως η ένωση αυτή συντελείται στη βάση μιας κοινής φύσης που έχουν όλοι οι άνθρωποι του κόσμου. Στον κοσμοπολιτικό ορίζοντα αποκαθίσταται η ηθική σχέση του ενός προς τον άλλο, ως φορέα αυτόνομης αξίας. Παράλληλα ανοίγει και μια διάσταση “εξωτερικότητας” γιατί πρέπει να βρούμε τρόπους να ζήσουμε και με αυτούς που είναι πέρα από τα σύνορα, πέρα από τα όρια των δικών μας εξαναγκαστικών νόμων.

6. Πώς εξασφαλίζεται όμως η ειρήνη στο παγκόσμιο παρόν; Θα ήθελα να ολοκληρώσω προεκτείνοντας κάποια ζητήματα, που εγείρει η καντιανή πραγματεία, στα σημερινά συμφραζόμενα.

Κάποιοι θα σπεύσουν να αγκαλιάσουν την μικρή πραγματεία του 1795 αναγνωρίζοντας σε αυτήν επιχειρήματα υπέρ μιας τυ-

φλής έννοιας κυριαρχίας των κρατών. Υπάρχουν κάποια σπηρίγματα για τη θέση αυτή στο πνεύμα και το γράμμα των προεισγωγικών άρθρων και ιδιαίτερα στο άρθρο 5. “Κανένα κράτος δεν θα αναμειγνύεται με τη βία στο πολίτευμα και τη διακυβέρνηση του άλλου”. Ο Καντ γνωρίζει ήδη τα συμφραζόμενα που ηχούν εξαιρετικά οικεία ακόμη και σήμερα. “Αλλά τι θα μπορούσε να του δώσει ένα τέτοιο δικαίωμα. Μήπως ο σκανδαλώδης τρόπος με τον οποίο ένα άλλο κράτος μεταχειρίζεται τους υποτελείς του;” (8:346). Ο Καντ, όπως υποστηρίζει γενικότερα στη Φιλοσοφία του Δικαίου του, απορρίπτει μια, θα λέγαμε, ηθικοκρατική θεμελίωση ακόμα και εδώ. Το σκάνδαλο, η αναθυμίαση από το κακό παράδειγμα δεν συνιστά λόγο ανάμιξης. Με μια φράση που θυμίζει κάπως Humboldt και Mill ο Καντ μας υπενθυμίζει ότι το κακό παράδειγμα θα μας κάνει καλό ως προειδοποίηση. Άλλο πράγμα όμως είναι, αν ένα κράτος βρίσκεται σε κατάσταση εμφύλιας σύρραξης και ένα μέρος διεκδικεί το όλο. Η παρέμβαση σ’ αυτήν την περίπτωση δικαιολογείται γιατί δεν πρόκειται πλέον για ανάμιξη στο εσωτερικό ενός κυρίαρχου κράτους.

Ο Καντ δίνει αμφισβήτητα ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του απλώς κυρίαρχου κράτους. Έχοντας υπόψιν την εμπλοκή των κρατών στους ανταγωνισμούς των ευρωπαϊκών δυναστειών δεν έχει λόγο να προσυπογράψει και άλλες αφορμές πολέμου. Αυτό διδάσκει η εμπειρία της εποχής του – και ίσως όχιμόνον. Από την άλλη η ιδέα μιας ειρήνης με αρχές λέει και κάτι άλλο, κάτι που πηγάζει αβίαστα από τη συστηματική υιοθέτηση του πρωταρχικού συμβολαίου ως πηγή δέσμευσης. Μόνον τα κράτη με αυτόνομη και δημοκρατική ζωή, τα κράτη που ορίζουν με αρχές τα του εαυτού τους μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο και να παράσχουν κίνητρο μίμησης και συνεργασίας σε άλλα κράτη. Τα κράτη αντίθετα όπου οι υπήκοοι δεν είναι πολίτες, τα κράτη όπου οι άρχοντες είναι ιδιοκτήτες του κράτους, τα κράτη που αποφασίζουν τον πόλεμο για ψύλλου πήδημα, σαν να επρόκειτο για κάποιο διασκεδαστικό πάρτυ, δεν έχουν τίποτε το αξιολάτρευτο και αποτελούν κίνδυνο για τους υπηκόους τους και τους άλλους. (8:351)

Υπάρχει συνεπώς εδώ μια ένταση, αν όχι μια αντίφαση, αλλά το πρόβλημα δεν είναι, όπως γνωρίζουμε, πρόβλημα μόνο για τον Καντ. Στο ερώτημα ποια κράτη θα απαρτίζουν τον ισχυρό πυρήνα της ειρήνης και της ελευθερίας ο Καντ δεν κάνει τουλάχιστον εκπτώσεις, ούτε συμβιβασμούς. Τα κράτη αυτά μπορούν να λειτουργούν θεσμικά, αλλά και οικονομικά και επικοινωνιακά (ας μην λησμονούμε το “εγγυητικό” επιχείρημα) ως πρότυπα για τα δεσποτικά, μη δημοκρατικά κράτη. Οι δρόμοι μιας ήπιας εξουσίας επιρροής είναι ανοιχτοί. Η κάμψη όμως της κυριαρχίας του ενός κράτους με επεμβάσεις άλλου κράτους υπονομεύει, αν όχι ευθέως (στις περιπτώσεις του 2ου προεισγωγικού άρθρου), εμμέσως το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης, όπως θα λέγαμε σήμερα, το δικαίωμα ενός κράτους να είναι αυτό που είναι σαφώς περιχαρακωμένο έναντι των άλλων και θέτει σε κίνηση μια ανισορροπία στο διεθνές σύστημα, ζημιογόνο για την ειρήνη. Ο κάθε λαός πρέπει να καταπολεμά ομοιοπαθητικά τις ασθένειές του. Το επιχείρημα αυτό που έχει μεν μια καντιανή λογική, αλλά μπορεί να υποστηριχθεί και συνεπειοκρατικά, είναι αναμφισβήτητα εξαιρετικά ισχυρό και καθιερώνει ένα (μαχητό) τεκμήριο κατά των εξωτερικών επεμβάσεων.¹⁷

Παράλληλα συνεχίζουν να υπάρχουν ως υποκείμενα της διεθνούς ειρήνης και οι άνθρωποι, ακόμα και όταν το κίνητρό τους δεν είναι πρωτογενώς ηθικό. Με την επικοινωνία και την επαφή οι άνθρωποι εθίζονται στην ιδέα ότι κατοικούν στον ίδιο πλανήτη και

ότι τους απασχολούν κοινά όνειρα και κοινοί εφιάλτες. Ο Καντ αναλύει μεν τη διεθνή κοινωνία χρησιμοποιώντας ως βασικό δομικό στοιχείο την ιδέα του ανεξάρτητου και κυρίαρχου κράτους, ο στόχος του όμως δεν είναι η εξασφάλιση απλώς και μόνο της διεθνούς σταθερότητας μέσω της ισορροπίας του φόβου. Το πρόγραμμα της ειρήνης προκύπτει μέσα από την ιδέα ότι οι άνθρωποι πρέπει να δέχονται εξαναγκαστικούς νόμους ως βάση ρύθμισης των (εξωτερικών) σχέσεών τους, αλλά και παράλληλα ότι στη διατύπωση των νόμων αυτών δικαιούνται όλοι να εκπροσωπούνται. Η ιδέα αυτή είναι πανίσχυρη. Οι άνθρωποι έχουν λόγους, έχουν καθήκον να φτιάχνουν κράτη (έθνη-κράτη) και να τα υποστηρίζουν υπό προϋποθέσεις, αλλά έχουν επίσης λόγους και καθήκον να κινούνται πέρα από τα σύνορα αναζητώντας αμοιβαία την επαφή και επικοινωνία. Ο εθνικός αυτοκαθορισμός των ανθρώπων δεν είναι ο μόνος δυνατός αυτοκαθορισμός. Το τι συνιστά αγαθό για τον κάθε άνθρωπο επιδέχεται σήμερα περισσότερων της μίας απαντήσεων. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται και μάλιστα σε πείσμα της πρόσφατης εμπειρίας, είναι αν οι λόγοι που συνηγορούν για τη σύμπτυξη κρατους και εδραίωση μιας κυριαρχίας σε μια επικράτεια μπορούν να βρουν ανάλογες εφαρμογές στο χώρο της διεθνούς κοινότητας. Νομίζω ότι ο Καντ υιοθετεί εδώ μια κατανοητή από τη σκοπιά του, πλην όμως συντηρητική θέση, για τα διεθνή υποκείμενα δράσης και το θεσμικό τους ρόλο.

Η επιφύλαξη αυτή δεν συνιστά συνηγορία για τη δημιουργία ενός υπεκράτους, αλλά ενθαρρύνει την αναζήτηση υπερτοπικών μορφών κυριαρχίας στην άσκηση της οποίας θα εκπροσωπούνται εκείνοι που ωφελούνται και θίγονται από αυτήν. Αυτές οι μορφές κυριαρχίας δεν είναι αναγκαίο να συμπίπτουν με τα όρια του έθνους κράτους.¹⁸ Ας μην διαβάζουμε λοιπόν τη διεθνή εμπειρία μονομερώς. Υπάρχουν, για παράδειγμα, πολλά πράγματα που μπορούμε να κάνουμε για την προστασία ανθρώπων από την αυθαιρεσία και χωρίς στρατιωτικές επεμβάσεις. Ο σεβασμός πραγματικά ή υποτιθέμενα ανεξάρτητων κρατών δεν μπορεί να μας οδηγήσει στο να αποσιωπούμε τη βαθιά αδικία. Η αξία της ανεκτικότητας δεν μπορεί να υπαγορεύει την εθελουφλία απέναντι στην καταπιεστική για άτομα ή μερίδες του πληθυσμού παράδοση.¹⁹ Πάντως η αντίσταση στην ηγεμονική πολιτική τους ενός δεν είναι ηθικά ισχυρότερη από την αντιπαράθεση στην καταπίεση και καταταράνηση των υπηκόων (όλου ή μέρους) του άλλου — έστω και αν το τελευταίο είναι ασθενέστερο. Όπως ήδη από τότε συνεχίζει να μας θυμίζει ο Καντ, όλοι οι άνθρωποι της γης είμαστε πια μια ενιαία, καθολική κοινότητα και η παραβίαση των δικαιωμάτων σε ένα μέρος του κόσμου, γίνεται παντού αισθητή. Αυτός ο ενιαίος ηθικός χώρος, η παγκόσμια δημόσια σφαίρα επικοινωνίας υπάρχει και υπό τη μία ή υπό την άλλη μορφή πρέπει κάτι να μπορεί να κάνει, έστω και αν περιορίζεται στη μορφή της καταγγελίας.

Από την άλλη, ζούμε σε μια εποχή έντονης υπερτοπικής ανθρώπινης δραστηριότητας και πλήρους απροσδιοριστίας ως προς τη διάχυση των αποτελεσμάτων της δραστηριότητας αυτής. Ας σκεφθούμε τις διεθνείς οικονομικές συναλλαγές, το περιβάλλον, τη ανέλεγκτη περιδίνηση των εικόνων και των πληροφοριών ανά τον κόσμο. Ίσως οι περιστάσεις αυτές να είναι μια καλή αφορμή να ξανασκεφθούμε πάνω στο νόημα, τις δυνατότητες και τα όρια της κυριαρχίας στο σημερινό κόσμο με βάση τις σκέψεις που διατύπωσε ο Καντ πριν από δύο αιώνες. Νομίζω ότι στη σκέψη του υπάρχουν τα απαραίτητα κανονιστικά αποθέματα για την συγκρότηση μιας πιο κοσμοπολιτικής ηθικής και πολιτικής για την

συγκρότηση θεσμών προστασίας των δικαιών όχι μόνο των εθνών ή των λαών, αλλά και των ατόμων όχι έναντι των λαών, αλλά έναντι της αυθαίρετης ή τυραννικής εξουσίας γενικότερα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο φόβος του πολέμου είναι ένα προϊόν που καλλιεργείται συνειδητά στη μεντιοκρατούμενη εποχή μας και χρησιμεύει παντοιοτρόπως.
2. Ή ακόμα, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, όταν συνοδεύεται μια ειρήνη από καταπίεση εσωτερική και εξωτερική, από δεσποτεία και ηγεμονισμό. Η ειρήνη άνευ δικαιοσύνης είναι όπως η ασφάλεια άνευ δικαιοσύνης.
3. Προφανώς την έννοια της γειτνίασης οφείλουμε να την ερμηνεύσουμε σήμερα *largo sensu*.
4. Ως λόγο πολέμου ο Καντ θεωρεί όχι μόνο την έναρξη εχθροπραξιών, αλλά και την έναρξη προπαρασκευαστικών πράξεων, ακόμα και την απειλητική αύξηση της δύναμης πυρός (*potentia tremenda*). Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι ο Καντ δίνει ένα δικαίωμα προληπτικής επιθέσεως (*jus praeventionis*) μόνο σε αδύναμα κράτη έναντι των ισχυρών θέτοντας μια ακόμα κρίσιμη παράμετρο στις προϋποθέσεις νομιμοποίησης.
5. Μια βασική προϋπόθεση του δικαίου πολέμου είναι η λεγόμενη *competance de guerre*, η νόμιμη αρμοδιότητα διεξαγωγής του πολέμου. Στα συμφραζόμενα του μεσοαίωνα και στις συνθήκες φεουδαρχικής πολυαρχίας ήταν προφανές ότι η κυριαρχία ήταν ένα ουσιαστικό κριτήριο.
6. Ορθά αντί πολλών *Ottfried Höffe, Vernunft und Recht*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996, σ. 122 επ.
7. Βλ. και Habermas 1998, 121.
8. Ο πόλεμος στο Ιράκ ήταν απόλυτα άδικος, ενώ ο πόλεμος των σοβιετικών κατά των ναζί απόλυτα δικαιολογημένος.
9. Πολλοί έχουν επιρρίψει στον Καντ υπερβολική αισιοδοξία για την αντιπολεμική διάθεση των δημοκρατικών μαζών. Βλ. Charles Covell, *Kant and the Law of Peace*, London: Macmillan Press, 1998, σ. 123, Habermas, "Kant's Idea of Perpetual Peace, with the Benefit of Two Hundred's Years Hindsight", *Perpetual peace: essays on Kant's cosmopolitan ideal*, ed. by James Bohman and Matthias Lutz-Bachmann, MIT Press 1997, σ. 120 επ.
10. Η απαγόρευση αυτή βασίζεται σε μια ενδιαφέρουσα αλλά και λεπτή διάκριση. Το φυσικό δικαίωμα πολέμου στηρίζεται σε αρχές εξωτερικής ελευθερίας των κρατών για τη διατήρηση των κτήσεών τους αλλά όχι την απόκτηση νέων. (VI: 347)
11. Εδώ προκύπτουν ενδιαφέρονται συμπεράσματα για την αρχή της διάκρισης στο *jus in bello*.
12. Matthias Lutz-Bachmann, «Kant's Idea of Peace and the Philosophical Conception of a World Republic», *Perpetual peace: essays on Kant's cosmopolitan ideal*, ed. by James Bohman and Matthias Lutz-Bachmann, MIT Press 1997, σ. 70 επ.
13. Θεωρώ ότι ο ισχυρισμός του Καντ ότι τα κράτη δεν επιθυμούν την υπέρβαση της φυσικής κατάστασης μέσω της συγκρότησης μιας οικουμενικής ρεπουμπλικανικής πολιτείας, "επειδή δεν το επιθυμούν", μόνο έτσι μπορεί να διαβαστεί. Αλλιώς η επιθυμία των κρατών δεν είναι παρά ένα δεδομένο που πρέπει να ληφθεί υπόψιν για τους σχεδιασμούς της διεθνούς πολιτικής. Αντίθετα η επιθυμία των λαών εμπεριέχει εδώ μια βαθύτερη αξία.
14. Αυτό ακριβώς δεν συμβαίνει με ένα κράτος κατασκευασμένο ή ένα λαό που έχει στερηθεί το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού.
15. Habermas 1998, σ. 117.
16. Είναι συζητήσιμο αν η έννοια *foedus* έχει το χαρακτήρα της ομοσπονδίας, όπως τη γνωρίζουμε από τη πολιτική και συνταγματική μας εμπειρία,, γιατί ο Καντ δεν αναγνωρίζει καμία κεντρική, "ομοσπονδιακή" εξουσία.
17. Για την κλασσική τοποθέτηση βλ. Michael Walzer, *Just Wars*, Harmondsworth: Penguin 1977, σ. 86 επ.
18. Βλ. σχετικά Onora O'Neill, *Bounds of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, σ. 179.
19. Εδώ πιστεύω ότι πλανάται ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Ρωλς.